

Szovjet–jugoszláv viszony a 20. században*

SZEMLE

Szergej Romanyenko, az Orosz Tudományos Akadémia Szlavisztikai Intézetének kutatója már több évtizede foglalkozik a Balkán és ezen belül főképpen Jugoszlávia történetével. Tavaly megjelent munkája egy hosszú kutatási időszak eredményeit összegzi, az orosz/szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulását mutatja be a 20. században. Mint írja, az 1980-as évek végétől, az 1990-es évek elejétől kezdődően megteremtődtek a feltételei annak, hogy immár politikai befolyástól mentesen írjanak a történészek az eseményekről. A tudományos interpretáció szempontjából pozitív hatása van annak is: immár több mint hatvan éve, hogy a szovjet–jugoszláv viszonyban legsúlyosabb konfliktus kirobbant, és a konfliktus mára történelemmé szelődött, elvesztette közvetett befolyását a külpolitikára. Az 1990-es évektől az oroszországi történészek hatalmas munkálatokba fogtak, megkezdték az 1920–1960-as évek közötti időszakra vonatkozó, korábban zárt, szigorúan titkos levéltári anyag feldolgozását és kiadását. Hozzáférhetővé váltak a kommunista párt elnöksége, a külügy-, a védelmi minisztérium, a Komintern, valamint a titkosszolgálat iratai.

Szergej Romanyenko könyvében nem csupán a diplomáciai események részletes leírására törekszik, hanem az eseményeket széles kontextusba helyezve bemutatja az államok kialakulását, belső fejlődését, illetve külpolitikai helyzetét. Kiemelt figyelmet fordít a nemzeti törekvésekre, a nemzet és állam viszonyára, az egy államon belül élő nemzetek egymás közötti kapcsolataira, az egyes nemzeteknek az állam iránt mutatott lojalitására. Különösen hangsúlyosan elemzi a külpolitikai koncepciókat megalapozó ideológiákat, ezen belül a szláv testvériséget, valamint a proletár internacionalizmust, illetve ezek kölcsönös viszonyát. Tulajdonképpen az utóbbi szempont jelenti a kötet vezérfonalát, mintegy bekapcsolódva abba a régóta folytatott elemzésbe, amelynek középpontjában annak vizsgálata áll, vajon az ideológia mennyire határozza meg egy állam külpolitikáját, illetve milyen körülmények között módosulnak a politikát befolyásolni látszó ideológiák.

Magá a kötet kronologikus rendet követ. Az első fejezet az előzményeket elemzi, párhuzamosan bemutatva a délszláv nemzeti törekvéseket és az orosz külpolitika irányait az I. világháború idején, valamint az oroszországi forradalmat (*Háború és forradalom. A „szláv testvériségtől” a „proletár internacionalizmus” felé, 1908–1918*). A két területet összehasonlítva megállapítja a szerző: a háborús vereség ellenére nem fenyegetett a veszély, hogy Oroszország mint állam megszűnik, a Balkánon és Közép-Európában a világháború után viszont új államok jöttek létre. A délszláv térségben nemzeti, az orosz területen pedig szociális forradalom zajlott le. 1917–1918-ban a Monarchia területén az új

* Сергей Романенко: Между «пролетарским интернационализмом» и «славянским братством». Российско–югославские отношения в контексте этнополитических конфликтов в Средней Европе (начало XX века – 1991 год). (A „proletár internacionalizmus” és a „szláv testvériség” között. Orosz–jugoszláv viszony a közép-európai etnopolitikai konfliktusok összefüggésében [20. század eleje–1991].) Новое Литературное Обозрение, Москва, 2011. 1012 с.

politikai alakulatok, rendszerek etnikai alapon konszolidálódtak, a nemzeti kérdés – így a délszláv is – döntően járult hozzá az állam felbomlásához. A társadalmi forradalomnak viszont nem volt meg a támogatottsága, a proletár internacionalizmus eszméje idegen maradt a tömegektől. Az oroszországi nemzeti mozgalmak a társadalmi robbanásban 1917 után az Oroszországtól való elszakadás lehetőségét látták. Oroszország területi egysége – szemben a Monarchiáéval – néhány éven belül szinte teljes egészében helyreállt. A győztes erők pedig ígéretet tettek a nemzeti kérdés megoldására is. Ebben a fejezetben a szerző részletesen bemutatja a kommunisták: Lenin, Sztálin, Trockij, Zinovjev Balkánnal és az Osztrák–Magyar Monarchiával kapcsolatos elképzeléseit, bőségesen idéz írásaikból. Ezek a gondolatok meghatározták a Komintern Balkánnal kapcsolatos elképzeléseit.

A második fejezet a két világháború közötti időszakokkal foglalkozik (*A proletariátus diktatúrája, Sándor király diktatúrája, 1918–1941*). A két új ország közötti diplomáciai kapcsolatok felvételét az ideológiai ellentétek, valamint a kölcsönös bizalmatlanság akadályozták. A szovjet politikát két szempont befolyásolta: egyrészt a külügyminisztérium igyekezett a megszokott diplomáciai keretek között mozogni, másrészt a kommunisták illegális tevékenysége, amelynek során – többek között a Komintern segítségével – a világháborúmat propagálták, illetve meghirdették a balkáni munkás–paraszt föderációt. Utóbbi célok nem keltettek bizalmat Belgrádban. Az 1920-as évek közepére azonban Moszkvában megbékéltek azzal, hogy a Balkánon nem tör ki semmiféle forradalom, majd Hitler hatalomra jutása után a jugoszláv állam egyben tartását tartották hasznosabbnak. Ekkortól a diplomáciai viszony létrehozására törekedtek. A hivatalos diplomáciai kapcsolat felvételére a jugoszláv kormány ellenkezése miatt azonban 1940-ig kellett várni. Úgy tűnt, hogy az 1930-as évek közepe felé megindulhat a közeledés: 1933-ban, Londonban mindkét ország aláírta az agressziót meghatározó nemzetközi jogi megállapodásokat, majd a kisanatant államai hamarosan elismerték a Szovjetuniót, de Jugoszlávia nem követte példájukat. A diplomáciai kapcsolatok felvételére 1940. június 24-én került sor, egy olyan helyzetben, amikor az olasz és német agressziótól tartó Jugoszlávia szinte bármilyen áron szövetségest keresett. Ezt követően a két ország 1941. április 5-ről 6-ra virradó éjszaka barátsági és megnemtámadási szerződést is kötött, de ennek érdemi jelentősége – tekintettel a 6-án reggel bekövetkező, Jugoszlávia elleni német támadásra – nem lett.

1940-re a Szovjetunióban megfogalmazták már az igényt, hogy a Balkánon meg kell erősíteni az ország stratégiai befolyását. Molotov 1940. november 12–13-i, Ribbentroppal folytatott találkozásán fel is vetette a balkáni érdekszférák meghúzását (legalábbis a tárgyalást előkészítő dokumentumok tanúsága szerint szándékozott), de választ nem kapott (a tárgyalásról szóló jelentés ezzel kapcsolatos válaszról nem tudósít). Jugoszlávia megtámadása és szétesése után a Szovjetunió kétarcú helyzetbe került: egyrészt igyekezett megőrizni a jó kapcsolatokat Németországgal, amellyel 1939-ben paktumot kötött, másrészt új szerződéses partnerével, Jugoszláviával is. Miként a korabeli külügyi iratokból kitűnik: a Szovjetunió nem helyeselte Németország balkáni lépéseit, de emiatt nem szándékozott elállni az 1939-ben megkötött szerződéstől, és Anglia oldalára állni. Végző soron a balkáni hadművelet a Szovjetunió kezére játszott, mivel megakadályozta, hogy bármilyen német–angol kompromisszum létrejöhessen.

1941. április 17-én a királyi Jugoszlávia kapitulált, s ebben a formájában már nem is éledt többé újjá. A II. világháború során a szovjet vezetés szinte valamennyi jugoszláv politikai erővel kapcsolatban állt, ezeknek a viszonyoknak az alakulását, a Szovjetunió szándékait mutatja be a harmadik fejezet (*Joszif Sztálin választása: Walter vagy Draža? 1941–1945*). Közvetlenül a jugoszláv állam szétverése után Sztálin közölte a tengelyhatalmakkal, hogy a Szovjetunió tudomásul veszi a területi változásokat a Balkánon. Rövid időn

belül megszakította a hivatalos diplomáciai viszonyt a jugoszláv emigráns kormánnyal, a kapcsolatok azonban nem szakadtak meg teljesen. A Szovjetunió elleni német támadás után a szovjet kormány új helyzet elé került, kijelentette: mindent megtesz Jugoszlávia területi épségének visszaállításáért. 1941. július 17-én helyreállították a diplomáciai viszonyt az emigráns kormánnyal. A kapcsolatok eleinte változó intenzitásúak voltak, majd miután a szovjet kormány 1943. december 15-én elismerte Jugoszlávia Antifasiszta Népfelszabadító Tanácsát (AVNOJ), jelentősen hűvösebbé váltak. A Szovjetunióban sohasem váltott ki elismerést a királyhoz hű ellenállási mozgalom, a teheráni konferencia után pedig elképzeléseik még meghallgatásra sem találtak (például a csetnikek Szent Száva kongresszusán, 1944 januárjában megfogalmazott gondolatok a jugoszláv állam átalakításáról).

A fejezet címében jelzett választás ténylegesen Titóra és a partizánmozgalomra esett. A Komintern és a Kreml a háború kitörésétől kezdve a kommunistákra támaszkodott. Sokáig csak a megszállók elleni harcra buzdítottak, „társadalmi forradalomról” szó sem volt. A Szovjetunió igyekezett fékezni a jugoszláv partizánok törekvéseit, mivel kapcsolatban állt az emigráns kormánnyal, óva intett, hogy kormánnyá alakuljon a népfelszabadító bizottság. A Tito-kormány megalakulása (1943. november 30.) is a Szovjetunió előzetes beleegyezése nélkül történt. Tito – és nem Walter mint a Komintern ügynöke, miként a szerző hangsúlyozza – első hivatalos moszkvai látogatására 1944. október 21–28-án került sor. Ekkor a hadseregek együttműködéséről egyeztettek. 1945 áprilisában, egy újabb vizit során megkötötték a barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. Bizonyos feszültségek már ekkor érezhetőek voltak a két vezető között (Milovan Đilas írt is erről). Majd Jugoszlávia teljes felszabadítása után Tito Ljubljanában így nyilvánult meg: *„Követeljük, hogy mindenki a maga ura legyen (...) nem engedjük meg, hogy belesodorjanak minket az »érdekszféra«-politikába. (...) Többé nem fogunk senkitől sem függni...”* Sztálin ezeket a szavakat a Szovjetunió elleni támadásként értékelte.

Mindössze pár évnek kellett eltelnie, hogy a két állam közti feszültség robbanáshoz vezessen. Az időszakkal foglalkozó fejezet főképpen a konfliktus külpolitikai tényezőinek bemutatása miatt érdekes számunkra (*Megfagyott robbanás. „Proletár internacionalizmus” és/vagy „szláv testvériség”, 1945–1953*). A háború után az egyes közép- és délkelet-európai nemzetek Moszkva segítségével kívánták nemzeti érdekeiket sikerre vinni. Ez alól kezdetben Jugoszlávia sem volt kivétel. Idővel azonban bizonyossá vált, hogy a Szovjetunió és Jugoszlávia különbözőképpen képzelel el a Balkán jövőjét, mindkét állam saját befolyási övezetének tekinti (Jugoszlávia esetében lásd a vámunió megkötését és a föderációs tervet Bulgáriával, az Albániához fűződő kapcsolatokat, a görög polgárháborúban játszott szerepet, a területi követeléseket). Sztálin és a Szovjetunió nem békélt meg azzal, hogy a Balkánon egy nagyobb területű ország – még ha vele azonos társadalmi berendezkedésű is – jöjjön létre, amelyik ellensúlyt képezhet a szovjet befolyással szemben, s maga köré gyűjtheti a térség országait. Egyre gyakrabban fejezte ki ellenkezését a balkáni regionális föderalista tervekkel kapcsolatban. A jugoszláv–bolgár megállapodás után, 1948. február 1-jén Tito táviratot kapott Vjacseszlav Molotov külügyminisztertől, amelyben az állt: *„A Szovjetunió nem egyezhet bele abba, hogy kész tények elé állítsák.”* A szovjet, jugoszláv és bolgár pártvezetők néhány nappal későbbi, február 10-i moszkvai tanácskozásán Sztálin és Molotov kifejtették, hogy a megkötött jugoszláv–bolgár vámunió nem más, mint egy új ország létrehozása, amit elleneznek. Néhány héten belül sor került a szakításra a Szovjetunió és Jugoszlávia között.

A Sztálin–Tito-konfliktus nem a két hasonló személyiségű vezető ellentéteiből, nem is a szocializmus építésének különböző felfogásából ered (utóbbiról 1948-ban még szó sem volt), hanem a szláv gondolat különböző formáinak összeütközéséből. Abban az idő-

szakban tört a felszínre, amikor a szovjet vezetés igyekezett saját modelljét meghonosítani a nemzetközi kommunista mozgalomban és az államok közti kapcsolatokban. (A konfliktust az 1948-at követő években a Szovjetunió végül arra használta fel, hogy megregulázza a többi kommunista pártot, az engedetlenségre hajló vezetőket.) A válság egyúttal lerántotta a leplet a sztálini propaganda által teremtett külpolitikai mítoszokról, miszerint a Szovjetunió békepolitikát folytat, és nincsenek ellentétek a szocialista országok között.

Sztálin halála után az ellentétek nem szűntek meg automatikusan egy csapásra. A könyv ötödik fejezete az újabb erőpróbákról számol be (*Hruscsovi „olvasás” és titói „dermedés”, 1953–1964*). A Kremlben idővel felismerték, hogy a konfliktus a Szovjetuniónak és az SZKP-nak csak károkat okozott, és Jugoszlávia sem ment csődbe a nyugati segítségnek köszönhetően. A Szovjetunió belgrádi katonai attaséja 1953 áprilisában már azt javasolta, az ország jugoszláviai pozícióinak visszaszerzése érdekében változtassanak taktikájukon, mivel az „egyenes csapás nem hozott sikert”. A külügyminisztériumban is úgy ítélték meg, hogy a Jugoszláviával való kibékülés több szempontból is az egyetlen járható út (egyrészt annak megakadályozására, hogy az USA balkáni hídfőállását Jugoszláviának a Balkán Szövetségben való részvétele által megerősítse, másrészt az egységes szocialista térség kiépítése érdekében).

A kapcsolatok normalizálásának folyamatában elsőként 1953 júniusában helyreállították a diplomáciai kapcsolatokat, új nagykövetek érkeztek a fővárosokba. A Szovjetunióban idővel csökkent, majd megszűnt a jugoszláv-, illetve Tito-ellenes propaganda. Hruscsovnak nem kevés erőfeszítésébe került meggyőzni elvtársait a párt vezetőségében, hogy – a többéves szovjet propaganda érvrendszerére ellenére – Jugoszlávia szocialista ország, amellyel vissza kell állítani az egykori jó viszonyt.

A békülési folyamat lassan haladt, számos nehézséget kellett leküzdeni. Az SZKP első titkára 1954 szeptemberében több levelet intézett Titóhoz, melyekben jelezte: a kapcsolatok normalizálása és javítása nem függ a belpolitikai fejlődés kérdéseitől. Ezzel mintegy átdobta a labdát a jugoszláv térfélre. A levélváltások nyomán 1955 márciusára kompromisszum alakult ki, és megteremtődtek a feltételek a legmagasabb szintű tárgyalások előtt. Hruscsov 1955. május 27–június 2. között hivatalos látogatásra utazott Jugoszláviába, melynek során elfogadták az államközi kapcsolatok elveit tartalmazó nyilatkozatot. A pártok közötti kapcsolatok rendezésére csak az SZKP XX. kongresszusa és a Jugoszláviát mindvégig erősen ostromozó Kominform feloszlatása után kerülhetett sor. A jugoszláv delegáció látogatása idején, 1956. június 20-án aláírták a moszkvai nyilatkozatot, melyben kimondták, hogy a szocializmus építésének feltételei és módjai az egyes országokban különbözők lehetnek. A Szovjetunió azonban legfőbb célját – Jugoszlávia visszaédesgetését a keleti blokkba – nem érte el. A két deklarációval (1955, 1956) a szovjet–jugoszláv viszony új szakaszba lépett. A magyar forradalom 1956-ban azonban újabb jelentős szakítópróbát jelentett.

Az ellentéteket az október 23-i magyarországi felkelés váltotta ki. Október 30-án a szovjet kormány kiadta a Szovjetunió és a többi szocialista ország közötti kapcsolatokról szóló deklarációt, amely forma szerint kizárta a más országok belügyeibe való beavatkozást (s amelyben megismétlődtek a belgrádi és a moszkvai nyilatkozat elemei), de a dokumentum a többi államnak a Varsói Szerződésben vállalt kötelezettségeire is hangsúlyosan utalt (ezek viszont jelentősen korlátozták a többi ország önállóságát).

Az SZKP Elnöksége október 30–31-én éjjel döntött a magyarországi katonai beavatkozásról. Hruscsovnak, hogy megerősítse helyzetét a szovjet vezetésen belül, bele kellett egyeznie az intervencióba. Az elnökségi ülésen úgy vélték, Tito sem fog kifogást emelni. Valóban, Tito hallgatólagosan beleegyezett a szovjet megoldásba (sőt bizonyára valamiféle

bosszúvágyból fakadó elégedettségérzés is eltöltötte Rákosi bukását látva). A szovjet–jugoszláv ellentétek Nagy Imre Romániába való vitele, a menedékjog megsértése kapcsán bontakoztak ki. Negatívan hatott a viszonyra Tito 1956. november 11-i pulai beszéde, amelyben a jugoszláv vezető összekapcsolta a magyarországi eseményeket az 1948-as konfliktussal (az önállóság és függetlenség iránti vágy alapján párhuzamot vont Jugoszlávia és Magyarország között). Egyúttal bírálta a szovjet külpolitika egyéb elemeit is (lengyelországi beavatkozás, Enver Hodzsa támogatása, Rákosi Gerőre való lecserélése, mondván, utóbbi ténylegesen semmiben sem különbözött elődjétől). Ugyanakkor kifejtette: a szovjet beavatkozás a kisebbik rossz volt, Magyarországon meg kellett védeni a szocializmust és a világban a békét. *„A beavatkozás akkor egyszer majd pozitívvá válik, azzal a feltétellel, ha a szovjet seregek feltétlenül kimennek, amint csak a helyzet az országban normálissá válik, és megnyugszik.”*

Tito más esetben is kifejtette, hogy a szovjet hadsereg második beavatkozása helyes volt – idézi Romanyenko Vlagyimir Szemicsasznij, a Komszomol KB titkárának (a KGB későbbi, 1961–1967 közötti vezetőjének) a beszámolóját belgrádi útjáról –, *„nem lehetett passzívan figyelni, mi történik. Ha a Szovjetunió nem küldte volna oda csapatait, mi magunk tettük volna ezt.”* Ha ez megfelel a valóságnak – írja Romanyenko –, a jugoszláv–szovjet, valamint a jugoszláv–magyar viszony más színben tűnhet fel. Hruscsov, mikor értesült Szemicsasznij jelentésének tartalmáról, megállapította: szerencsére Tito már másképpen, az említett módon látja a helyzetet, mert korábban Pulában gyakorlatilag minden bűnnel megvádolta a Szovjetuniót, az SZKP-t. Majd hozzátette: *„Tito az Tito. Nehéz vele tárgyalni.”*

Összességében a magyarországi események negatívan hatottak a szovjet–jugoszláv viszonyra, újból elhidegülés következett be. A Szovjetunió fokozottan vigyázott arra, hogy a szocializmus építésének semmilyen alternatívájáról ne értesüljön az ország lakossága, ugyanakkor a szovjet vezetés állandóan bírálta a jugoszláv öngazgatás politikáját. A Szovjetunióban egyúttal véget ért az olvadás, a desztalinizáció rövid korszaka. Az elkövetkező években a szovjet–jugoszláv viszonyt az határozta meg, hogy a kommunista mozgalomban bekövetkező újabb – kínai–szovjet – konfliktus során a Szovjetunió Jugoszláviát ha nem is szövetségesének, de barátian jóindulatú, a viszályban semleges államnak tudhassa. Többek között a Szovjetunió ennek érdekében feláldozta jó kapcsolatait Albániával (valószínűleg stratégiai szempontból sem volt már érdekes számára az adriai kikötő). A szakítás az 1948-as jugoszláv forгатókönyv szerint zajlott.

A közeledés folyamatát – melyet nem utolsósorban a szovjet–kínai kapcsolatok megromlása váltott ki – Hruscsov leváltása megszakította. A Hruscsov utáni új, brezsnyevi vezetés nem akarta kielezni újra az ellentéteket, azok azonban bizonyos formákban felszínre törtek, leginkább a nemzetközi válságok megítélése váltott ki nézeteltéréseket a két ország között (prágai tavasz, horvát tavasz, Lengyelország, Afganisztán). Leglátványosabban az 1960–1970-es évek reformmozgalmaira adott válaszok idején jelentkeztek az ellentétek (*Intervenciók a reform ellen, 1964–1985*). Egy időben bontakozott ki a csehszlovákiai és a jugoszláviai reformmozgalom. 1967 után Jugoszlávia szinte valamennyi tagköztársaságában változást igénylő irányzatok jelentek meg (horvát nemzeti mozgalom, szerb liberálisok, szlovén technokraták). Ellentétben Csehszlovákiával, ahol baráti fegyverek segítettek, Jugoszláviában a titói vezetésnek sikerült saját erejéből megtartani és megerősíteni a hatalmát, a szovjet tényező azonban Jugoszláviában is szerepet játszott.

Tito nyilvánosan támogatásáról biztosította a csehszlovák reformkommunistákat, úgy vélte, a csehszlovákiai demokratizálás elősegítheti az egész keleti blokk átalakulását, reményt látott arra, hogy a térség egy része függetlenedhet a Szovjetuniótól, és bizonyos re-

gionális együttműködés jöhet létre (lásd a tárgyalásokat a szintén renitenskedő Romániával). A csehszlovákiai szovjet bevonulás után a jugoszláv–szovjet viszony olyanná vált, mint 1948–1953-ban, illetve 1956–1958-ban. A JKSZ ellenezte az érdekszféra-politikát, valamint a később Brezsnyev-doktrína néven elhíresült szemléletet, miszerint egy magasabb szempont, a szocializmus megvédése érdekében be lehet avatkozni más ország ügyeibe.

A szovjet vezetés mindvégig aggodalommal figyelte a Jugoszláviában kibontakozó reformmozgalmakat, függetlenül azok jellegétől, és mindvégig elfojtásukat javasolta. A legviharosabb időben, 1971-ben az SZKP egyértelműen Tito mellett foglalt állást. Brezsnyev április 30-án, a JKSZ KB plénuma után felhívta Titót, és kifejezte aggodalmát a jugoszláv helyzettel kapcsolatban, egyúttal felajánlotta segítségét a szocializmus megmentése érdekében. Tito – maga legalábbis így számolt be – határozottan visszautasította a felajánlkozást, és kijelentette: „*A saját problémáinkat mi magunk oldjuk meg.*” Ugyanakkor a beszélgetés tartalmát megosztotta elvtársaival (erről ugyan különbözőképpen szólnak a visszaemlékezések). A JKSZ Elnöksége november 30–december 1-jei ülésén, majd a másnapi KB-plénumon is felhozta Tito a szovjet álláspontot. A taktika bevált, a veszély érzetének hatására a pártvezetés összezárt, és végül Tito mellett sorakozott fel. Néhány éven belül sikerült valamennyi reformmozgalmat visszaszorítani, a tagköztársasági pártvezetések szintjén is a titói elképzeléseknek megfelelő garnitúra került pozícióba. A Szovjetunió számára Tito jelentette a „kisebbik rosszat”, ezért támogatta a hatalmi küzdelemben. A reformok elutasítása az 1960–1970-es évek fordulóján azonban visszafordíthatatlanná tette azt a folyamatot, amellyel mindegyik szocialista országban megkezdődött a hosszú évekig tartó pangás.

Mihail Gorbacsov új szemlélettel kívánt javítani a szovjet–jugoszláv viszonyon is, amely természetesen nem volt annyira kiélezett, mint például 1953-ban. Főtitkári korszaka alatt számos, a kapcsolatokat meghatározó esemény zajlott („*Peresztrojka*”, *puccsok és/vagy forradalmak. A „proletár internacionalizmustól” a „szláv testvériségig”, 1985–1991*). 1988-ban Gorbacsov a kapcsolatok megújításába kezdett. Az SZKP főtitkára a peresztrojka jegyében újfajta geopolitikai koncepció megvalósítására, a szocialista táborhoz fűződő viszony átalakítására törekedett, ennek keretében lemondott a Brezsnyev-doktrínáról, a más szocialista ország viszonyaiba való politikai, katonai beavatkozásról, és elismerte az egyes államok jogát a saját úthoz. Gorbacsov – minden bizonnyal – nem kívánta „elengedni” a kelet-európai szocialista országokat, továbbra is vezető szerepet szánt a Szovjetunióknak a térségben, de nagyobb belső önállóságot akart hagyni az egyes államoknak, hogy megkezdődhessen a gazdasági pangásból való kilábalás. A Jugoszláviával való látványos kibékülésre 1988. március 14–18. közötti látogatása idején került sor. A Dubrovnikban aláírt nyilatkozat megerősíti a két ország egyenlőségének, valamint az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvét. A Szovjetunió kinyilvánította, nem tekinti Jugoszláviát ellenfelének a nemzetközi kommunista mozgalomban. Emellett jelentős lépésnek tekinthető, hogy míg korábban ellenezte a balkáni regionális együttműködést, most jelezte, nem kíván gátja lenni annak.

Az 1990-es évek elejére a Szovjetunió elveszítette erejét abban a tekintetben, hogy a kelet-európai államok belső politikai viszonyait befolyásolni tudja. A jugoszláv válságban is azt hangoztatta, hogy a tagköztársaságok oldják meg békésen ellentéteiket. Hiába puhatolóztak szerb politikusok, a Szovjetunió már semmilyen erőszakos megoldást (puccsot) nem támogatott az egység megőrzése érdekében, a Jugoszláv Néphadsereget felelősségteljes viselkedésre és önmegtartóztatásra intette. 1991. október 16-án, a szlovén és horvát függetlenség kikiáltása, a harcok megkezdése után utolsó jelentős diplomáciai lépésként Gorbacsov fogadta Slobodan Milošević szerb, illetve Franjo Tuđman horvát elnököt, és a

háborúsokodás beszüntetésére szólította fel őket. A találkozó megmutatta, a Szovjetunió gyakorlatilag elfogadta, hogy a jugoszláv föderáció területén új államok jöttek létre (a horvátok ugyanis például attól tartottak, hogy a jugoszláv föderáció megtartása mellett valamilyenféle államreformra kívánna Gorbacsov ösztönözni őket). Egyúttal a tárgyalás sikertelensége bebizonyította annak a sztereotípiának a hamis voltát, miszerint a Szovjetunió mindenható a balkáni térségben. A jugoszláv válság során a Szovjetunió, illetve Oroszország már csak akkor avatkozott be, amikor erre tekintélyének megőrzése, világhatalmi pozíciójának deklarálása szempontjából szüksége volt. (Emellett az új orosz elnök, Borisz Jelcin sem felejtette el, hogy a miloševići vezetők pezsgőt bontottak a Gorbacsov elleni puccs láttán.)

A jugoszláv állam felbomlásával egy időben zajlott a Szovjetunió összeomlása is. Romanyenko kitér arra, hogy Gorbacsov nem kívánta az unió megszüntetését, de nem is tekintette az egész országot orosz államnak, nem úgy, mint Milošević, aki Jugoszláviát szerb érdekek vélté. Gorbacsov nem is vetett be fegyveres erőket a területi egység megtartása érdekében. Számára sokkal lényegesebb volt a béke megőrzése, és az minden kétséget kizáróan valóban fontosabb volt. Ezzel kapcsolatban idézi Predrag Matvejević horvát író Gorbacsovnak írt levelét. Ebben az áll: a felbomlott birodalmak után nem kell bánkódní. *„A múlt orosz géniuszaik Oroszország missziójáról írtak – arról a vágyról, hogy megmentésük az emberiséget Isten segítségével nélkül. Ilyen körülmények között el kell kerülni a nagy szavakat. Azok több kárt okoztak, mint hasznot, magában Oroszországban is, és azoknak is, akik nem hittek bennük.”*

Végezetül a szerző összefoglalta azokat a tényezőket, amelyek több korszakon át meghatározták a kapcsolatokat orosz, illetve szovjet részről. Az orosz, majd a szovjet fővárosban a Balkánra mindig is olyan régióként tekintettek, mint amelyik a birodalom érdekszférájába tartozik. Noha az egyes korszakokban a Szovjetunió ideológiai és geopolitikai koncepciói változtak, a délszláv nemzeti törekvésekre, a királyi, valamint a titói Jugoszláviára a Kremlben mint a szovjet politika tárgyára tekintettek. Mind a cári, mind pedig a szovjet állam – függetlenül ideológiájuktól és társadalmi berendezkedésüktől – különleges szerepet kívánt játszani a térségben. A szovjet politika a Balkán-félszigeten az 1930-as évek legvégétől válik határozottabbá. A II. világháború után a Szovjetunió úgy érezte, hogy nem tudta számára kielégítő módon kiaknázni a háborús győzelmet, és ismét kiszorult a Balkánról. Ebből kiindulva ellene volt a közép-európai régió reális függetlenségének, a régió országai közötti bármilyen: politikai, gazdasági, katonai összefogásnak, így a nagyobb területi egységek kialakításának, a föderációnak is. (Ugyanakkor a kölcsönös kapcsolatok szempontjából azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a balkáni szláv államok is egyfajta védelmezőt, patrónust, útmutatót láttak Oroszországban, majd pedig a Szovjetunióban.)

A politika alakítását különböző ideológiai koncepciókkal támasztották alá. A 20. század elején és az I. világháború idején a „szláv motívumok” (etnikai, vallási hasonlóságok) domináltak. A bolsevikok kezdetben hangzatosan elhatárolódtak az orosz etnikai nacionalizmustól, benne a „szláv testvériség” gondolatától, mivel az Orosz Birodalom örökségének vélték, az imperializmussal és a monarchiával együtt. Ezek helyére a Szovjetunióban három elvet állítottak: a proletár internacionalizmust, a világforradalom eszméjét és a népek önrendelkezési jogát. A proletár internacionalizmus, illetve a szláv testvériség elvben egymás ellentétei, már csak jellegük miatt is: az egyik polgári, a másik proletár eredetű, és mindkettő más közösségre apellál (vallási, etnikai, illetve társadalmi).

Az 1930-as években a rendszer konszolidálása és a külpolitikai célok érdekében a szovjet vezetés a nacionalizmus bizonyos elemeit ismét használni kezdte. A külpolitikában – főképpen a II. világháború idején – ismét megjelent a szláv testvériség gondolata, ez a

háborús időszakban az összefogást, a németek elleni harcot segítette. Az összefogás jeleként teret nyert az a nézet, miszerint nem a társadalmi berendezkedés a legfontosabb szempont, hanem a szovjet politika támogatása, ennek keretében a Komintern is beszüntette a működését. 1941 augusztusában ülésezett először az úgynevezett össz-szláv tanácskozás, majd bizottság is alakult a szláv népek kölcsönös kapcsolatainak fejlesztésére. 1946-ban Belgrádban még utoljára teljes pompájában összeült az Össz-szláv Bizottság, de a szovjet–jugoszláv kapcsolatok megromlása után a szláv testvériség gondolata hosszú időre háttérbe szorult. Ismét a harcos proletár internacionalista vonal került előtérbe, megtestesítőjeként pedig megalakult a Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája (Kominform). A 20. században bebizonyosodott, hogy a két ideológia közül egyik sem garantálja a sikert a külpolitikában. A szláv testvériség jelszava kiélezheti az ellentéteket a többnemzetiségű államokon belül, illetve nemzetközi viszonylatban a szláv és a nem szláv országok között, de maguk a szláv államok között is.

1918–1948 között a Jugoszláviához fűződő viszony nem volt hatással a szovjet belpolitikára. 1948–1960 között a legfelsőbb pártvezetés tagjai, a Sztálin helyére pályázó csoportok előszeretettel vádolták meg egymást hol jugoszlávbarátsággal, hol pedig azzal, hogy szerepet játszottak a feszültség szításában. 1957-ben, amikor is Hruscsov sikeresen háttérbe szorította a Molotov–Malenkov–Kaganovics csoport tagjait, a jugoszláv tematikát is felhozta vádként ellenük. 1961-ben, az SZKP XXII. kongresszusán már nem említették a viszonyt Jugoszláviával, valamint 1964-ben sem került terítékre a kérdés, amikor Hruscsovot eltávolították a párt éléről. Az új pártvezetés a kínai konfliktus mellett nem akarta kiélezni a jugoszláv viszonyt.

A Tito–Sztálin-konfliktus (1948–1953) megmutatta, ideológiai és nemzeti ellentétek voltak a szovjet–jugoszláv kapcsolatban, kezdve a Komintern időszakától. Az országok közötti ellentétek azonban nem csak az etnikai nacionalizusból eredtek, a reformmozgalmakat a rendszer zártságából való kitorés reménye váltotta ki egész Kelet-Európában, az NDK-ban, Lengyelországban, Magyarországon, Csehszlovákiában az 1950-es évektől kezdve. Ezeknek a mozgalmaknak az egyik célja az egyenlőség kivívása a Szovjetunióval és az SZKP-val való viszonyban. Hamarosan kiderült azonban, hogy Sztálin, majd a Szovjetunió „győzelmei” – nemcsak Jugoszláviában, hanem Lengyelországban, Magyarországon, valamint Csehszlovákiában – a szocializmus építése szempontjából közép- és hosszú távon pírrusziak voltak.

A Tito–Sztálin-viszonnal kapcsolatosan fel lehet tenni a kérdést: ki győzött, ki vesztett? A legkézenfekvőbbnek az a válasz tűnne, hogy Sztálin, az SZKP, a szovjet párt- és állami apparátus vereséget szenvedett. A szovjet dogmák és külpolitikai ideológiák nem bizonyultak kellőképpen hatékonyak, s így a Szovjetunió külpolitikai zsákutcába került. A Szovjetunió ideológiai, morális és intellektuális vereséget szenvedett, idővel ezt el is ismerték az 1955–1956., valamint az 1988. évi szovjet–jugoszláv dokumentumokban. A zsákutcából való kiszabadulást, a jugoszláv–szovjet kapcsolatok új alapokra helyezését Gorbacsov kísérlete meg, a történelem azonban nem adott időt arra, hogy kiderüljön, vajon kellő sikerrel vagy sem. Ugyanakkor Titót és a Jugoszláv Kommunista Pártot sem lehet győztesnek tekinteni. Az alternatív, „emberarcú” szocializmus felépítését, valamint azt, hogy Jugoszlávia a kommunista mozgalom másik központja legyen, nem sikerült elérni. Tito legyőzte Sztálint, Sztálin utódainak, Hruscsovnak, Brezsnyevnek sem sikerült revánsot vennie és győznie. Hosszú távon, történelmi perspektívában azonban valamennyien vereséget szenvedtek. Az 1990-es években pártjaik, valamint államaik felbomlottak, eltűntek a politika színpadáról, s ezért végső soron felelősség terheli őket is. „A nemzetek és nemzeti-

ségek egységére és testvériségére” épülő jugoszláv állam ugyanúgy eltűnt, mint „az embe-
rek új történelmi közösségét, a szovjet nemzetet” létrehozó Szovjetunió.

Szergej Romanyenko nagy ívű munkájában lebilincselő részletességgel elemzi a dip-
lomáciai lépéseket, azok hatásait. Számos eddig ismeretlen, hozzáférhetetlen dokumen-
tumból idéz. Igen széles körű szakirodalmi tájékozottsága is. Bár legfőbb vizsgálódási
szempontja, miként a kötet címe is jelzi, a proletár internacionalizmus és a szláv testvéri-
ség, több egyéb elméleti kérdést felvet. Őszintén szólva, ezek a külföldi olvasók jó része
számára fontosabbak. Ilyenek például a nagyhatalmiság, a regionális hatalmiság kérdései.
A szerző nem leplezi, hogy a Szovjetunióknak milyen szándékai voltak a térségben, ugyan-
akkor arra is rámutat, hogy Jugoszlávia is sokszor hasonló módszerrel kívánta megvalósítani
terveit (például a föderalista elképzelések egy része is ezt tükrözi). Többször felmerül a de-
mokrácia, illetve a szocializmus megreformálhatóságának kérdése. Úgy tűnik, a nagy-
hatalmiság szempontjai mindig legyőzték a demokráciát, valamint a gazdasági reformokat.
Ugyanakkor mind az államszocializmus, mind pedig az öngazgató modell hosszú távon
életképtelennek bizonyult.

A történelmi tudat átalakulása Közép- és Délkelet-Európában messze nem fejeződött
be, zárja a könyvét a szerző. Sommás ítéletet nem kíván megfogalmazni, mivel úgy tartja:
a történelem ítélete nem ugyanaz, mint a történészé. A történész feladata az, hogy az ideo-
lógiától megtisztítva – a nagyközönség számára is – feltárja az egyes események menetét.
Csak azt mondhatjuk: Szergej Romanyenko sokat tett, jelentős eredményeket ért el ebben
a munkában.

Bíró László